

СЕКЦІЯ 3. СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ; ПСИХОЛОГІЯ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

УДК 159.992.7

БУЛЕРИ ТА ЖЕРТВИ БУЛІНГУ ЯК СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА ПРОБЛЕМА БЕЗПЕКИ ОСОБИСТОСТІ В ОСВІТНЬОМУ ПРОСТОРІ

Закалик Г.М.,
старший викладач кафедри теоретичної та практичної психології
*Інститут права та психології Національного університету
«Львівська політехніка»*

Войцеховська О.В., к. психол. н.,
асистент кафедри теоретичної та практичної психології
*Інститут права та психології Національного університету
«Львівська політехніка»*

Шувар Н.М., к. біолог. н.,
доцент кафедри харчових технологій і ресторанної справи
Львівський інститут економіки і туризму

Стаття присвячена проблемі шкільного булінгу в сучасному освітньому просторі. Окреслено основні форми шкільного булінгу. Показано взаємозв'язок між самооцінкою та рівнем тривожності в агресора та жертви.

Ключові слова: булінг, шкільний булінг, форми булінгу, причини булінгу, самооцінка, тривожність.

Стаття посвящена проблеме школьного буллинга в современном образовательном пространстве. Определены основные формы школьного буллинга. Показана взаимосвязь между самооценкой и уровнем тревожности у агрессора и жертвы.

Ключевые слова: буллинг, школьный буллинг, формы буллинга, причины буллинга, самооценка, тревожность.

Zakalyk H.M., Voitsekhovska O.V., Shuvar N.M. BULLIES AND VICTIMS AS A SOCIAL PSYCHOLOGICAL PROBLEM OF INDIVIDUAL SAFETY WITHIN THE EDUCATIONAL SYSTEM

The article is dedicated to the problem of school bullying in the modern educational system. We outlined the main forms of school bullying. We demonstrated the correlation between aggressor's and victim's self-esteem and anxiety level.

Key words: bullying, school bullying, forms of bullying, reasons of bullying, psychological pedagogical work.

Постановка проблеми. Випадки насильства серед учнів завжди були нездоровою частиною життя школи. Однак проблеми довготривалих агресивних проявів і третирування в міжособистісних відносинах виплескуються все частіше в позаучнівське середовище і стають дедалі помітнішими. Сприяють цьому й замовчування вчителями, батьками і самими однолітками випадків знущання, коли їх не афішують, адже вважається, що це не прийнято обговорювати. За таких умов проблема не усувається і не вирішується. До винуватців не вживаються заходи щодо роз'яснення, профілактики чи навіть притягнення до відповідальності батьків. Проблема набуває більших обсягів і жорстокіших проявів.

Сучасна освіта проходить період трансформування; шкільництво повинно перейти в новий формат – нової української школи, основними завданнями якої є: побудова ефективної системи національного виховання; забезпечення фізичного, морально-духовного, культурного розвитку дитини. У дитини ж треба виховати уміння: робити усвідомлений вибір у будь-якій життєвій ситуації, мати незалежність переконань, активну життєву позицію, адаптуватися в умовах соціальних змін, а також оволодіння цінностями громадянського суспільства та формування соціально зрілої творчої особистості і свідомого громадянина України.

Повноцінний розвиток учня та реалізація його індивідуальних можливостей відбува-

ється за певних умов, серед яких центральне місце належить сформованості якостей міжособистісного спілкування і психологічної безпеки в освітньому просторі, що має забезпечувати захищеність від насильства у взаєминах для всіх учасників навчально-виховного процесу. Саме тому висвітлювати проблему шкільного насильства необхідно вже сьогодні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми насильства в учнівському колективі почали обговорювати ще приблизно в 60–70-х рр. ХХ ст., коли суспільство серйозно замислилося над зв'язком між явищами девіантної й агресивної поведінки в соціумі. У ці роки активно почали трактувати зазначену тематику як психологічну проблему у Швеції, згодом – у Німеччині, Польщі й інших країнах Європи.

Водночас ішлося про те, як у таких шкільних умовах розвивається особистість дитини. Саме в шкільні роки відбувається активна побудова світогляду дитини, її світосприймання й адекватного реагування на події, що відбуваються довкола неї чи за її участі. У цьому віці дитина є найбільш вразливою категорією, вона соціалізується, формує власну систему цінностей і пріоритетів, навчається різним моделям поведінки. Прикро коли вона, на жаль, обирає булінг як модель поведінки в міжособистісних чи суспільних стосунках [1, с. 85].

Психологічні аспекти насильства щодо підлітків розроблялися в дослідженнях як закордонних психологів: А. Бандури, Р. Берона, А. Брауна, Д. Річардсона, З. Фройда, В. Холічер, О. Асмолова, Т. Драгунової, Б. Братуся, Н. Зинов'євої, Н. Максимової, Н. Михайлової, Л. Семенюк, Н. Тарабриної, Д. Фельдштейна, так і українських – С. Бурової, М. Дмитренко, О. Лавриненко, В. Панка, В. Синьова й інших.

Постановка завдання. Метою дослідження є виявлення булінгу в освітньому просторі як соціально-психологічної проблеми та його впливу на безпеку, самооцінку та рівень тривожності підлітка. На основі цього були визначені такі завдання:

1. Здійснити теоретичний аналіз проблеми булінгу в освітньому просторі та виявити основні його види, причини виникнення.
2. На основі емпіричного дослідження з'ясувати розуміння підлітками поняття «насилля» та виявлення його видів.
3. Встановити закономірності впливу знущання на самооцінку та рівень тривожності підлітків.

Термін «булінг» походить від англійського слова *bully*, що вживається на означення хулігана, забіяки, особи, яка використовує

свою силу і владу, щоби налякати або завдати шкоди слабшому.

Л. Кішлі зауважує, що насильство, або булінг – це агресивна й негативна поведінка дітей шкільного віку, яка призводить до цькування іншої дитини з метою приниження, залякування або демонстрування сили [1, с. 84]. Основними компонентами булінгу є: систематичність, повторюваність, навмисність дій і прояв неоднакової влади і фізичних можливостей дітей. Характеристикою булінгу є емоційне приниження, знущання над почуттями людини, що призводить до виключення її із групи. Близьким за змістом є поняття «мобінг» (з англ. – натовп, глум), що означає психологічний терор, який здійснює група стосовно особистості [2, с. 303].

Поняття «насилля» близьке до поняття «жорстокість». Синоніми до слова «жорстокий» такі: немилосердний, безжальний, нелюдяний, немилостивий; той, хто не знає жалості, жалю, співчуття; безмірно суворий, нестерпний, незборимо грізний, неблаганний. Це є характеристикою жорстокості як вчинку жорстокої людини, коли вона допускає, що може завдати збитків і шкоди іншій людині або живій істоті. Отже, жорстокість є одним із видів агресії або агресивної поведінки [3]. Як свідчить практика, булінг (цькування, залякування, знущання) можна вважати першим кроком до справжнього насильства та злочинної поведінки [4, с. 86].

На думку П. Рандолл і Х. Лейманн, булінг є «соціальною взаємодією, через яку одна людина (іноді декілька) зазнає майже щодня впродовж тривалого періоду (декількох місяців) нападів іншої людини (іноді декількох, але зазвичай не більше чотирьох), що викликають у жертви стан безпорадності та виключення із групи» [5, с. 10]. Водночас емоційне приниження, знущання над почуттями та гідністю людини не є порушенням закону, адже в кримінальному кодексі зазвичай відсутні закони, за якими така поведінка каралася б [5, с. 12]. Із цим важко змиритися, оскільки Конституція України визнає людину, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпеку найвищою соціальною цінністю [6, с. 3].

Говорячи про булінг, необхідно насамперед вказати на психологічне (емоційне) насильство, що виражається в постійній чи періодичній словесній образі дитини, висловлюванні погроз на її адресу, приниженні її людської гідності та ворожому ставленні до неї з боку іншої особи. Значну частину дітей зіткнення з насильством у навчальних закладах може спонукати до вчинення насильства.

Як зазначають Д. Олвейс [7] і К. Рігбі [8], шкільне знущання – це форма агресивної поведінки, що характеризується навмисною, повторювальною і шкідливо зловживаною дією стосовно потерпілого, який не може захищатися.

Вплив на суспільне сприйняття насильства в школах може виражатися в тому, що хуліганські дії асоціюються з дискримінацією щодо школярів із бідних родин або окремих етнічних груп, або ж школярів, які мають ті чи інші відмінні риси (наприклад, зовнішні особливості, фізичні або розумові вади).

Інші спеціалісти у вивченні проблеми булінгу не вважають це серйозною проблемою.

Найчастіше булінг відбувається в таких місцях, де контроль із боку дорослих менший або взагалі відсутній. Це може бути шкільний двір, сходи, коридори, вбиральні, роздягальні, спортивні майданчики. У деяких випадках дитина може піддаватися знущанням за межами школи, наприклад, на шляху додому чи вдома (образливі повідомлення на телефон чи в соціальних мережах).

Види насильства, яких зазнають діти в школі:

1) фізичне насильство – штовхання, кування, дряпання, висмикування волосся, тягання за вуха, викручування рук, підставлення ноги, побиття за допомогою будь-яких речей, придушення, копняки, запотилнички тощо;

2) психологічне насильство – образи, вживання ненормативної лексики, навішування ярликів, прізвиська, порівняння, підкреслювання фізичних і психологічних «вад», групове цькування, ігнорування учня в межах і поза класом, бойкот тощо. Сюди ж відносять прояви нехтування потребами дитини: псування її речей, відбирання їжі, насміхання над інтересами, неприйняття поглядів, відкидання тощо;

3) економічне насильство – ущемлення батьками дитини в кишенькових грошах; вимагання булером коштів від жертви тощо;

4) сексуальна агресія серед дітей – проявляється в жорстокіших формах: торкання інтимних частин тіла дитини, пропозиції статевого характеру, імітування статевого акту щодо іншої дитини, акцентування уваги на статевих ознаках тощо;

5) соціальне знущання (його найскладніше помітити) – систематичне приниження почуття гідності потерпілого шляхом ігнорування, ізоляції, уникання, виключення.

Кожна із цих форм насилля є неприпустимою і повинна припинятися вчителями, психологами, соціальними педагогами.

У булінгу є дитина або група дітей, які виступають булерами, і дитина або група дітей, які стають жертвами булерів. Булери, або агресори – це особи, які вчиняють певні хуліганські дії. Є стереотип, що це діти з неблагополучних сімей або з категорії школярів «сила є – розуму не потрібно». Але, як показує практика, до цієї категорії можна віднести також дітей, які мають задатки лідера. Ці діти з хороших сімей, але з «неблагополуччям» у моральній сфері, у розвитку емоційного інтелекту, з підвищеною фізичною активністю і великими претензіями до світу [9, с. 13]. Їх не обходять почуття і переживання інших людей, вони прагнуть бути в центрі уваги. За означенням Б. Кайсер і Ю. Расмінскі, головною характеристикою хулігана-булера є його прагнення отримати контроль над іншою особистістю [10, с. 23]. Серед хлопців це трапляється значно частіше, аніж серед дівчат [11, с. 1096]. Принижуючи інших, вони підвищують власну значущість.

Нерідко знущання над іншими відбувається через глибокі психологічні комплекси кривдників. Часта причина того, що дитина стає агресором, полягає в недостатній увазі від батьків, тому погана поведінка є чи не єдиним приводом для її повернення. Можливо, вони самі переживали приниження або копіюють ті агресивні й образливі моделі поведінки, які є в їхніх сім'ях. Частіше до такого схильні діти, що перебувають у травматичних сім'ях (де батьки розлучені чи не мешкають разом; де до дитини застосовують насильство).

Потрібно також зазначити, що з боку жертви булінгу виникає певна поведінка (яку ми не трактуємо як віктимність – Г. З., О. В., Н. Ш.), але саме вона стає передумовою того, чому із жертвою так чинить булер, – це конкуренція з наявним авторитетом (через відхилення від психологічних меж колективу) або ж стиль поведінки жертви [12, с. 413] (слабкість, жалібність, «ботаніки» – Г. З., О. В., Н. Ш.).

Найчастіше жертвами шкільного насилля стають учні, які мають деякі особливості: фізичні недоліки або вади (ті, хто носить окуляри, діти зі зниженим слухом або з руховими порушеннями); особливості поведінки (замкнуті або імпульсивні); особливості зовнішності (руде волосся, веснянки, відтопирені вуха, криві ноги, особлива форма голови, повнота тіла або худорлявість тощо); страх перед школою, зокрема й у дітей, які зазнають знущань із боку вчителя; відсутність досвіду життя в колективі (так звані «домашні» діти); наявність у дитини патопсихологічного порушення або хвороби – епілепсія, заїкання, порушення

мовлення, дисграфія (порушення письмової мови), дислексія (порушення читання), дискалькулія (порушення здатності до рахування) тощо; труднощі в навчанні; обдарованість; неохайність; фізична слабкість, невпевненість; емоційно реагуючі, тривожні.

Насильство виявляється як у психологічній, так і у фізичній формі. Серед психологічних ознак, які характерні для жертви булінгу, можна назвати такі: у дитини немає друзів; дитина відмовляється ходити до школи і/або брати участь у шкільних заходах; дитина обирає шлях до школи нелогічно довгий; вона втрачає задоволення від навчання, припиняє вчити уроки; дитина сумна, скаржиться на погане самопочуття; у неї спостерігається порушення сну; дитина втрачає апетит, байдужа до того, що споживає або взагалі не споживає їжі; скаржиться на постійну тривогу; просить у батьків зайві кишенькові гроші (в основному ці гроші йдуть на відкуп від булера).

Окремо потрібно звернути увагу на статеві ознаки булінгу, які рідко сприймаються саме як булінг, а радше як «зацікавленість у дівчатах»: колективне «смикання за волосся», штовхання та передражнювання; сталкерінг – переслідування людини незалежно від її бажання; розпускання пліток; постійне втручання в приватний простір як окремої людини, так і групи дівчат (намагання продертися в роздягальню чи туалетну кімнату).

Для учнів, які отримали статус відторгнutih, або ізолянтів, характерним стає об'єднання в мікрогрупи, які переростають у так звані «групи ризику». Це можна сприймати як захисну реакцію тих, кого ображають, хто зазнає фізичного знущання тощо. Відсутність корекційного впливу на таких учнів, інтеграція даних мікрогруп сприяє формуванню відхилень у поведінці учнів, не лише тих, які здійснюють пресинг на інших, але й тих, кого цькують. Це створює в навчальному закладі, в учнівському колективі нездоровий мікроклімат. Об'єднуючися між собою, такі учні порушують робочу атмосферу на уроці, викликають негативізм і роздратування у вчителів, висміюють або принижують однокласників, конструктивно налаштованих на навчання.

Отже, науковці б'ють на сполох, оскільки проблеми булерства призводять до порушення становлення та розвитку особистості як учня-булера, так і учня – жертви булінгу.

Як відомо, у підлітковому віці продовжується формування самооцінки. У психологічному плані вона інтерпретується як емоційно-оціночний складник «Я-концепції» [13, с. 107]. Вона є оцінкою особистості

самої себе, своїх можливостей, здібностей, якостей і місця серед інших людей. Самооцінка належить до фундаментальних утворень особистості. Вона значною мірою визначає її активність, ставлення до себе й інших людей [14, с. 7]. Розрізняють загальну й особистісну самооцінку. Особистісна самооцінка дає можливість оцінити якісь деталі своєї зовнішності, окремі риси характеру. У загальній, або глобальній самооцінці відбивається схвалення або несхвалення, яке переживає людина стосовно самої себе. Процес формування глобальної самооцінки суперечливий і нерівномірний. Це зумовлено тим, що особистісні оцінки, на основі яких формується глобальна самооцінка, можуть перебувати на різних рівнях стійкості й адекватності, по-різному взаємодіють між собою (узгоджені, взаємно доповнюють одна одну або суперечливі, конфліктні). У глобальній самооцінці відбивається сутність дитини як особистості.

Поява в дітей здатності оцінювати себе співвідноситься з розвитком таких феноменів, як виникнення почуття ідентичності, автономії й ініціативи, виділення себе й усвідомлення психічних процесів, з утворенням поняття «Я», з появою уявлень про свої можливості [15, с. 14]. Вона є відображенням самоставлення дитини, оцінювання себе очима інших. Занижена самооцінка може проявлятися як у дефіциті самоставлення, так і в неприйнятті себе як особистості. До чинників, що впливають на формування самооцінки, належать: зацікавленість дорослих (батьків, родичів) у справах дитини, педагогічна оцінка, залученість дітей в оцінну діяльність і прийняття дитини однолітками [16, с. 15].

Тому важливо було проаналізувати самооцінку підлітків і порівняти її з рівнем тривожності. Адже ці особистісні характеристики можуть порушуватися внаслідок цькування, спостереженнями за діями агресора, булеру ж дозволяють самоутвердитися і чинити далі свої насильницькі дії над жертвою. Тривожність як властивість особи багато в чому зумовлює поведінку суб'єкта. Рівень тривожності показує внутрішнє ставлення дитини до певного типу ситуацій і дає непряму інформацію про характер взаємин дитини з однолітками чи дорослими в сім'ї та школі [17, с. 43].

Результати власного дослідження.

В основу дослідження покладена авторська анкета «Моє ставлення до знущання у школі» (Г. Закалик), що дозволила виявити форми булінгу в школі, його пролонгованість і реакцію підлітків на шкільне цькування. А також були використані методики «Виявлення самооцінки підлітків»

[18], методика на виявлення рівня тривожності школяра «Шкали ситуаційної тривоги» (Кондаш). Дані методики дозволяють виявити рівень самооцінки та встановити взаємозалежність між самооцінкою та видами тривожності, які переживають підлітки. У дослідженні взяли участь 100 підлітків у віці 12–16 років (учні 6–10 класів однієї із загальноосвітніх шкіл м. Львова). Для оброблення результатів дослідження та здійснення кореляційного аналізу використано Microsoft Office Excell 2003.

Досліджуваним ставилися запитання: «Чи знають вони, що таке насильство над людиною?», «Які види насильства вони знають?», «Чи доводилося їм на собі відчувати насильницькі дії?», «Чи можуть вони схарактеризувати, які види насильства існують у школі?», «Як вони реагують на насильство?» тощо.

Так, зі збільшенням віку зростала кількість респондентів, які ствердно відповіли на запитання: «Чи знаєш ти, що таке насильство над людиною?», а саме, у віці 12–14 років – 65% від числа респондентів, а у віці 15–16 років – 93%. Це запитання мало на меті виявлення усвідомлення дітьми проблеми насильства як явища.

Необхідно зазначити, що останнім часом засоби масової інформації активно висвітлюють проблеми насильства. Про це почали говорити, роз'яснювати та застерігати й у школах. Адже так виникає можливість сформувати в суспільстві загальний підхід до розгляду проблеми насильства над дітьми (вдома чи в навчальному закладі) від окремих випадків до насильства загалом. Усвідомлення випадків насильства над особистістю говорить про те, що з'являються звернення учнів та їхніх батьків про те, що вони (чи їхні діти) зазнають насильства в школі. І, врешті-решт, з'являється можливість розв'язання проблеми.

Саме це дозволило виявити розуміння насильства як «будь-яких дій однієї людини стосовно іншої, у результаті яких завдається шкода фізичному або психічному здоров'ю». З таким визначенням насильства згодні 76% 12–14-річних та 97% підлітків у віці 15–16 років.

Результати опитування показали, що підлітки мають досить точне уявлення про фізичне (100% опитаних) та сексуальне (75% опитаних) насильство. Дещо менше вони знайомі з терміном «психологічне насильство» (70% опитаних). Економічне насильство відоме лише 41% опитаних дітей.

Ідентифікації форм насильства сприяла відповідь на запитання «Чи зазнають вони насильства?». Серед опитаних ствердно відповіли 41%, які вказували на психоло-

гічне насильство у формі вигаданих прізвиськ, образ і приклеювання ярликів. З них постійного знуцання зазнавали 7%.

Майже 57% респондентів зазначали, що жертвами є їхні друзі, однокласники або школярі інших класів. Варто також зауважити, що більшість опитаних основним місцем, де вони найчастіше стикалися з насильством (зазнавали його самі або були свідками), є вулиця і школа. Водночас школу як основне місце насильства називали 33% респондентів 12–14 років, які зазнавали негативної дії булерів, і майже 35% із числа свідків булінгу.

Гендерний аналіз жертв показав, що дівчатка піддавалися психологічному насильству (образи, прізвиська), а хлопці – психологічному та фізичному. Водночас хлопці-жертви зазначали, що вони важко сприймають обидва види насильства, тобто побиття й образи для них практично рівнозначні.

Виявлення такої тенденції вказує на те, що школа як основне місце соціалізації підлітків стає й негативним місцем, де дитина найчастіше стикається з насильством у своєму житті.

7% дітей зауважили, що вони часто зазнавали насильства (щодня або декілька разів на місяць). Цей показник є найбільшим для хлопчиків 12–14 років (6%), тоді як серед підлітків 15–16 років він мінімальний – 1%. Ці цифри непокоять, адже свідчать про те, що ці діти в школі не лише зазнають регулярного насильства, а й не отримують належної допомоги від дорослих.

Необхідно зазначити, що 29% учнів, які потерпали самі від агресора, виявляли схильність захищати однокласника від кривдника. Тоді як 12% скривджених не готові ставати на захист того, кого кривдять. Як зазначає В. Гарбузов [19, с. 82], під впливом тривожності в дитини складається занижена самооцінка. Так, наприклад, у дитини склався усвідомлюваний принцип: «Треба допомогти другу в біді». У свідомості наказовий стимул – «треба», а в неусвідомлюваній настанові: «не треба, небезпечно» – і дитина губиться. Вона боїться, тому й не захищає. Або навпаки, у неусвідомлюваній настанові лунає батьківська вказівка: «товариша треба виручати з біди за будь-яку ціну». Проте свідомість цієї дитини орієнтована на невтручання. І вона, вирішуючи розумом, залишається осторонь, не втручається. Але батьківська настанова діє, розбурхуючи дитячу уяву, стає нездоровим подражником для дитини, викликає в неї сором. І дитину мучать розкаяння. Так народжуються нерішучість, тривожність. Дитина боїться припустити-

ся помилки, вона невпевнена в собі. Внутрішній конфлікт породжує в неї тривогу, а із часом і депресію.

Водночас у досліджуваній вибірці були й такі, хто не зазнавав нападів булера – це 59% опитаних. Частина з них (35%) виявлялася здатною прийти на допомогу скривдженому. Але були такі, які не вважали за потрібне захистити слабшого від нападника. Вони становлять 10% респондентів.

У дослідженні виявлені й ті, хто здатний завдавати шкоди психологічному та фізичному здоров'ю, – типові булери (6% від загальної кількості опитаних). Вони зазначали, що бували випадки, коли самі ображали слабших. Причому 3% із них ображали часто. До насильницьких дій вдавалися й ті, які самі потерпали від булерів, – жертви (4% серед опитаних). Однак, на їхню думку, це були поодинокі випадки.

Звичайно, булери завжди мають у своєму оточенні двох-трьох учнів, які є так званими пасивними учасниками або «почетом». Дослідження показало, що таких було 23% від загального числа опитаних. Це може бути або найближче оточення булера – його друзі, або ті, хто вирішив, що вигідніше схвалювати його дії (навіть просто сміхом). Булер зазвичай популярний у школі, його поведінку схвалюють. Але рідко хто зізнається, що переходить на бік «почту» не тільки заради популярності, але здебільшого через почуття самозбереження. Учні-«почет» можуть проявляти боязкість і, аби їх не цькували, приєднуються до «обраних».

Серед досліджуваних виявлено «спостерігачів» – 14% учнів віком 12–14 років. З них 3% зазначили, що будуть стояти і із цікавістю спостерігати за тим, як знущаються над однокласником. Вони не завдають ударів, не знімають відео, і не схвалюють того, що відбувається. Коли бачать цькування, вони не знаходять сил, щоб щось зробити, але і відвести очі теж не можуть. Вони спостерігають за подією, підтримуючи в такий спосіб агресора.

Діти зазначали також доволі загрозливий рівень частоти проявів насильства з боку інших дітей. Практично в кожному класі були діти, яких цькували однолітки або старші учні. Водночас 3% дітей зауважили, що потерпали від організованого насильства, тобто насильства від групи дітей.

Оскільки, на наш погляд, знуцання може позначатися на стані тривожності дитини, а отже, й порушувати її самооцінку, було проаналізовано дані показники на досліджуваній вибірці.

Відповідно до отриманих результатів за методикою самооцінки та рівня ситуаційної

тривожності досліджуваних і проведеним кореляційним аналізом, можна зазначити, що для частини дітей (10% опитаних) характерною була завищена самооцінка, яка позитивно корелювала з низьким рівнем особистісної тривоги (0,643, за $p < 0,005$). Сюди в основному потрапили учні, які за анкетуванням віднесли себе до тих, хто знущався над іншими, – булери. Водночас тут виявлено і дітей, які в анкеті зазначали, що вони не втручаються в конфлікт між булером і жертвою і не готові застосовувати будь-яких дій, – це так звані спостерігачі, або пасивні учасники («почет»).

Водночас не виявлено прямої кореляції між рівнями самооцінки й особистісної тривожності в учнів, які стали жертвами булінгу (0,324, за $p < 0,005$). Тоді як їхня міжособистісна тривожність слабо корелювала з самооцінкою (0,499, за $p < 0,005$).

Відомо, що підвищений рівень тривожності дитини може свідчити про її недостатню емоційну пристосованість до певних соціальних ситуацій. У дітей із підвищеною тривожністю формується ставлення до себе як до слабкого, невмілого. Саме появою тривожності в дітей-жертв можна пояснити загальну настанову на невпевненість у собі, що, своєю чергою, є одним із проявів заниженої самооцінки. У таких дітей формується негативна настанова, яка призводить до того, що навіть розумна дитина починає вважати себе безнадійно дурною, гарна – потворною, а якщо вона почуває себе слабшою, то це сприймається як фізична вада. Вона соромиться самої себе, приховано і болісно зневажає себе, відчуває свою слабкість перед сильними.

Отримані дані вказували на те, що для булерів характерна завищена самооцінка, що й зумовлює зверхнє ставлення до однолітків. І там, де булер відчуває слабину у фізичній силі однокласника, боязкість жертви щодо того, щоб дати відкоша, тобто він не буде проігнорований, наростає схильність до прямої або непрямої агресії. Головне, щоб у жертви була низька опірність, а «інакшість» знайти можна в будь-якій людині. Самовпевненість булера в безкарності дозволяє йому вдаватися до неодноразових дій проти жертви.

Висновки із проведеного дослідження. Сьогодні в освітньому просторі побутує таке ганебне явище, як булінг. Він став складником життя школи, де дитина почувається незахищеною і вразливою. Відчувається фізичну силу, маючи агресивну схильність до образ іншого підлітка, булер вчиняє неодноразові дії стосовно жертви. Водночас страждають і свідки таких подій. Однак необхідно вказати на те, що в цій

«війні» однолітків – булера і жертви, «почту», спостерігача і захисника скривдженого – переможців немає.

Насамперед потрібно звертати увагу на тих учнів, які здатні вчиняти агресивні дії проти однолітків. Їхня самовпевненість, висока самооцінка вказують на те, що вони готові діяти за принципом «тут і тепер». Як зазначають фахівці, у майбутньому вони можуть ставати правопорушниками, злочинцями, схильні до алкоголізму чи наркозалежності.

Учні, які стають об'єктами глузувань і знущань, можуть мати порушений процес соціалізації, що, у свою чергу, спричиняє неадекватне сприйняття себе – занижену самооцінку, комплекс неповноцінності, беззахисність. Це породжує негативне сприйняття однолітків: відсторонення від спілкування, самотність, часті прогули занять і неадекватне сприйняття реальності, підвищену тривожність, різноманітні фобії і навіть прояви неврозів.

Варто звертати увагу і на тих дітей, які бояться стати на захист скривдженої дитини.

Прикро, що такі інциденти трапляються в школі. Школа може бути негативним місцем, де дитина стикається з насильством. Водночас сприйняття цього факту дає підстави зробити школу основною ланкою протидії зазначеному явищу, місцем, де можуть формуватися нові, вільні від насильства способи міжособистісної взаємодії дітей. Цій тематиці і плануємо присвятити подальші дослідження.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Король А. Причины та наслідки явища булінгу. Відновне правосуддя України. 2009. № 1–2(13). С. 84–93.
2. Beale A., Scott P. Bullybusters: Using drama to empower students to take a stand against bullying behavior. *Professional School Counseling*. 2001. Vol. 4. P. 300–306.
3. Даль В. Толковый словарь русского языка: соврем. Написание. М.: Астрель; АСТ, 2001. 759 с.
4. Randall P. *Bullying in Adulthood: Assessing the Bullies and Their Victims*. Florence, KY, USA: Brunner-Routledge, 2001. URL: <http://site.ebrary.com/lib/bckharkiv/Doc?id=10053591>.
5. Конституція України: зі змін, та допов., внесені Законом України від 1 лютого 2011 р. № 2952–VI. Харків: Фактор, 2011. 118 с. (Серія «Бібліотека законодавства»).
6. Olweus D. *Bullying at School: What We Know and What We Can Do*. Malden, MA: Blackwell Publishing, 1993. 140 p.
7. Rigby K. *Bullying in Schools and What to Do about It*. Camberwell: ACER Press, 2007. URL: http://www.bullyingawarenessweek.org/pdf/Bullying_Prevention_Strategies_in_Schools_Ken_Rigby.pdf
8. Milsom Amy, Gallo Laura L. *Bullying in Middle Schools: Prevention and Intervention*. *Middle School Journal*. 2006. January. P. 12–19.
9. Kaiser B., Rasminsky J. *Challenging behavior in young children: Understanding, preventing, and responding effectively*. Boston: Pearson Education Inc., 2003. 26 p.
10. Nansel T., Overpeck M., Pilla R., Ruan W. et al. *Bullying behaviors among U. S. youth: Prevalence and association with psychosocial adjustment*. *Journal of the American Medical Association*. 2001. Vol. 285. P. 1094–2100.
11. Olweus D. *Bully/victim problems among school children: Basic facts and effects of a school based intervention program. The development and treatment of childhood aggression* / D. Pepler & K. Rubin (Eds.). Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, 1991. P. 411–448.
12. Гуменюк О. Психологія Я-концепції. Т.: Економічна думка, 2002. 186 с.
13. Мухина В. *Детская психология* / под ред. Л. Венгера. М.: Просвещение, 1985. 329 с.
14. Захарова А. Генезис самооценки: автореф. дис. ... д. психол. наук: 19.00.07. М., 1980. 44 с.
15. Меднікова Г. Самооцінка та рівень домагань особистості як динамічна система: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.01. Х., 2002. 194 с.
16. Рогов Е. *Настольная книга практического психолога в образовании*. М.: Владос, 1996. 529 с.
17. Тернопільська В. *Психологія для старшокласників (від самопізнання до соціальної відповідальності): навч. посіб.* / за ред. М. Левківського. К.: Центр навчальної літератури, 2004. 272 с.
18. Гарбузов В. *Первые дети: советы врача*. Л.: Медицина, 1990. 176 с.